

Szász Anna Lujza-Zombory Máté

Problématévkép: milyen kérdéseket vet fel a holokauszt emlékezettörténete?

Az emlékezetkutatás már a kezdetektől nem kizárólag a múltról, hanem a múlthoz fűződő társadalmi viszonyról szólt. Az alapító atyának tekintett Maurice Halbwachs számára nem elsősorban a múlt emlékezete volt a kérdés, hanem az, hogy ebben az egyén társas közege milyen szerepet játszik, illetve hogy az emlékezés hogyan járul hozzá a csoport kohéziójához. A voltaképpeni emlékezetkutatással, amely Halbwachs munkásságát jó két évtizeddel követően vette kezdetét, a jelenre irányuló kérdés úgy fogalmazódott meg: mit jelent és mivel magyarázható, hogy a társadalmak egyre többet és egyre intenzívebben foglalkoznak a múlttal. Az emlékezetkutatás azóta sikeres interdiszciplináris kutatási irányzattá nőtte ki magát, s tekintélyes önálló történettel rendelkezik, ami beleilleszkedik annak történetébe, ahogy a társadalmak, közösségek és egyének a múlthoz viszonyulnak.

Az emlékezet történetére vonatkozó kérdésfeltevést jórészt éppen a holokauszt kulturális és társadalmi jelentőségénövekedése idézte elő, talán ezért sem meglepő, hogy az emlékezettörténet kitüntetett problémájáról van szó, ami modellként szolgál a múlt kezelésével kapcsolatos stratégiák, eljárások általánossá válásához. A következőkben felvázoljuk, hogy milyen jelenkori problémákra kereshetünk magyarázatot annak vizsgálatán keresztül, hogy hogyan jelenik meg a múlt az (egyéni, közösségi, társadalmi) emlékezetben. Mivel a múlt emlékezetének egyik középponti problémájává a holokauszt vált, illetve a jelen kötet apropóját adó konferencia témája is ez volt,¹ az alábbiakban azt a problématerképet rajzoljuk meg, amelyet a holokauszt emlékezettörténete tesz lehetővé. Az emlékezettörténeti kérdésfeltevésről általában véve elmondható, hogy nem a múlt valósága érdekli, azaz ebben az esetben az, hogy miképpen történt meg valójában a holokauszt, hanem az, hogy mit árul el jelenkori világunkról az, ahogyan a holokausztra annak megtörténte óta változó módokon visszaemlékezünk. Olyan szempontokat veszünk sorra, amelyek a holokausztemlékezet diskurzusai révén láthatóvá teszik a problémákat, azok megragadását és a lehetséges megoldások eszközeit. Ahogy a térkép szó használata nem pusztán metaforikus, úgy az sem teljesen

véletlen, hogy az első szempont, amit tárgyalunk, térbeli problematikára vonatkozik. A holokausztemlékezet konstrukciója ugyanis felfogható egy térbeli átalakulásra adott térbeli válaszként is. Azaz ahogy a nemzetállami keretek kitágulnak, és megszületik a határon átívelő, transznacionális társadalmi tér, úgy a múlthoz való viszony, annak értelmezése sem fér meg már a nemzetállami keretek között. Második szempontunk azokra a perspektívákra vonatkozik, amelyekkel – a múlt és a jövő viszonyáról vallott felfogásunknak megfelelően – a jelenre tekinthetünk: a retrospektív és a prospektív szemléletről van szó. Ezt követően, harmadik problematikaként, a földrajzi lokalizáció kérdését vetjük fel az európai kontextusban, amikor a „Kelet” és a „Nyugat” problematikáját feszegetjük a holokauszt emlékezete szempontjából. Végül a holokauszt ábrázolhatóságának vagy ábrázolhatatlanságának a kérdésével foglalkozunk, különös tekintettel a képi reprezentációra.

¹ A konferencián lehetőségünk volt bemutatni a *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete* címmel néhány héttel korábban a szerkesztésünkben megjelent tanulmánykötetet.

Globális-lokális

A tér és az idő strukturális megváltozása – a tér kitágulása és a jelen „leszakadása” a múlttól, az információ áramlásának gyorsasága, a nagy narratívák megszűnése – nem csak egyéni, de kollektív szinten is állandó (ön)definíciós kényszert jelent, ami szorongást és nyugtalanságot okoz. A múlt társadalmi jelentőségének megnövekedése egy jellemző magyarázat szerint abból fakad, hogy a jelen bizonytalanságából fakadóan a múlt felé fordulás, a múlt megőrzésének ígérete olyan fogódzókkal kecsegtet, amelyek segítségével az egyén és a közösség képes állandóságra szert tenni, cselekedni és döntéseket hozni. Ahogyan azonban arra már többen felhívták a figyelmet, a megőrzés folyamata nem azonos az emlékezéssel: az előbbi ritkán szelektál, s múltra szegeződő tekintete mindent – válogatás nélkül – konzervál, archivál, muzealizál, örökségesít stb. egy esetleges jövőbeni döntés, kérdés érdekében.²

² Andreas Huyssen: Jelenlévő múltak. Média, politika, amnézia. In: *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*, szerk.: Szász A.–Zombory M., Budapest, Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014, 34–35.

A megőrzés kényszere éppen a jövő miatti bizonytalanságból, tehát abból fakad, hogy nem állnak rendelkezésre a múlt totalitásából való szelektálás szempontjai.³

³ Pierre Nora: Emlékezetdömping. Az emlékezés hasznáról és káráról. Eurozine, www.eurozine.com/articles/2007-10-08-nora-hu.html (2014. 12. 12.).

A múltból táplálkozó bizonyosság továbbá azért marad illúzió, mert a megőrzés és a megjelenítés eszközei maguk is ki vannak téve a történeti változásnak, illetve a modernizációs folyamatnak.⁴

⁴ Huyssen, 34–35.

Az emlékezet mint társadalmi probléma megjelenése, illetve jelentőség-növekedése elválaszthatatlan attól a hatalmi átalakulástól, amelynek során – a globális média szerepének erősödésével, a kultúrpar térnyerésével, a földrajzi távolságok csökkenésével, a nemzeteken átívelő közösségi önmeghatározások megjelenésével és így tovább – a múlt emlékezetének közege kikerül a nemzet kizárólagos felügyelete alól, és globális jelentőségre tesz szert. Az érem másik oldala, hogy a nemzetállam szerepének csökkenésével az elnyomásban vagy kisebbségben levő csoportok emlékezete fokozatosan nagyobb figyelmet kap, és történeteik elbeszélődnek.

Ebben a folyamatban a holokauszt emlékezetének kitüntetett szerepe van. Ahogy Andreas Huyssen fogalmaz, „a holokauszt kulcs lett a 20. század egészének és a felvilágosodás kudarcának a megértésében”.⁵

⁵ Huyssen, 36.

Ezt a folyamatot az emlékezettörténet-írás jellemzően a holokauszt emlékezetének elterjedésében, általánossá válásában, dekontextualizációjában ragadja meg. Univerzális, globális vagy lokális a holokauszt emlékezete? Az univerzalitás tézist kidolgozó Jeffrey C. Alexander azt a folyamatot írja le, amelynek során a kezdetben pusztán atrocitásként és botrányként elgondolt háborús esemény a hatvanas–hetvenes évektől kezdve kiszakad a világháború eseménytörténetéből, és az emberiség univerzális tragédiájává minősül, absztrakttá, nemzetekfelettivé válik. A holokausztemlékezet egyetemessége melletti álláspont másik jeles képviselője a Levy–Sznajder szerzőpáros, szerintük „kozmpolita emlékezetről” van szó, amely túlterjed a nemzeti és az állami határokon. „A Holokauszt holokauszttá válik – írják –, és kontextusától megszabadított jelkép lesz belőle. (...) A holokauszt a modernitás civilizációs törését, a barbárságtól való választvonalat jelképezi.”⁶

⁶ Daniel Levy–Natan Sznajder: *Határtalan emlékezés.*

A holokauszt és a kozmpolita emlékezet kialakulása. In: Szász–Zombory, 165.

Alexander szerint mindez két fő pillérre építkszik. Egyrészt a szimbolikus kiterjeszhetőség révén a holokausztra már nem a múlt részeként tekintünk, a kulturális változás „a zsidók ellen elkövetett tömeggyilkosságok által felvetett morális kérdéseket egyetemes szintre emelte, az etnikai csoportok ellen szisztematikusan alkalmazott erőszakot pedig eloldotta a konkrét etnikai, vallási csoportoktól, nemzetektől, valamint függetlenítette tértől és időtől”, így az bármikor és bárkivel akár újra megtörténhet.⁷

⁷ Jeffrey C. Alexander: *Holokauszt és trauma: morális univerzalizmus Nyugaton.* In: Szász–Zombory, 124.

Másrészt az identifikáció segítségével, azaz az érzelmi azonosulás lehetőségével a holokauszt bárki személyes történetévé válhat. A holokauszt mint a végső Gonosz emlékezeti szimbóluma eszerint az emberi cselekvés morális megítélésének univerzális mércéjéül szolgál. A holokausztemlékezet egyetemességének tézise azonban korántsem örvend egyetemes támogatásnak. Aleida Assmann például lényegi különbséget lát az univerzális és a globális fogalmak között: előbbi magában foglalja az egységesülést is, míg utóbbi a határokfelettségre utal. Assmann felhívja a figyelmet, hogy az univerzalizálódás, az egységesített holokausztemlékezet eredeti történeti-földrajzi kontextusától távolodva magában hordozza nemcsak annak a veszélyét, hogy az emlékek személytelenné, semlegessé, általánossá válnak, de annak is, hogy elszakítva eredeti kontextusától és jelentésétől a holokauszt tapasztalata bármilyen cél érdekében felhasználható lesz.⁸

⁸ Aleida Assmann: *A holokauszt – globális emlékezet? Egy új emlékezetközösség kiterjedtsége és korlátai.*
In: Szász-Zombory, 167–185.

Ugyanakkor, szintén Huysen megfogalmazásában, a holokausztdiskurzus sikeresen domborítja ki a helyi sajátosságokat és ad hangot a lokálisnak, illetve ösztönzi elbeszélésre a földrajzilag, politikailag vagy történetileg távolit és specifikusat. Így például a roma közösségek holokauszttapasztalata is sikeresen beszélődik el a holokausztemlékezet diskurzusának keretein belül. A különböző lokális emlékezetek kapcsolata, illetve a lokális elbeszélések és a globális, univerzális elbeszélés közötti viszony – ahogy Michael Rothberg írja – „nem zéró összegű játék”. Nem versengő emlékezetekről van szó, hanem egymást kiegészítő, egymásból táplálkozó emlékezeti munkákról. Azaz „a társadalom peremére szorított vagy egymással szemben álló társadalmi csoportok közemlékezetének nyilvános elbeszélése képes erőforrást biztosítani más csoportok számára saját elismerésükhöz és a társadalmi igazságosság iránti igényeik elismeréséhez”.⁹

⁹ Michel Rothberg: *Gázától Varsóig. A többirányú emlékezet feltérképezése.* In: Szász-Zombory, 237.

A holokauszt jelentőségének határokon átívelő folyamata tehát nemcsak az univerzális és a partikuláris problémáját veti fel, hanem a globális és a lokális viszonyát is, illetve azon viszony kérdését, amely – ha nem tartjuk fenn az egyetemességre vonatkozó állítást – óhatatlanul az egyes emlékezeti konstrukciók között létesül.

Retrospektív–prospektív

A holokausztemlékezeti diskurzív rend sajátos normatív elvárásokkal, a múlthoz fűződő viszony előírásaival jellemezhető. Ezek közül talán a legfontosabb az „emlékezet kötelességének” imperatívusza, amely azért szólít fel a múltra történő megemlékezésre, nehogy a történelem megismételje önmagát, és megint bekövetkezzen a katasztrófa.

A múlthoz fűződő viszony társadalmilag helyesnek minősülő módja még a „múlttal való szembenézés”, azaz a számvetés a múltban elkövetett bűnökkel, illetve a „múltfeldolgozás”, amely szintén a tragikus múlt megismétlődését hivatott megakadályozni. A múlthoz fűződő normákhoz ráadásul az emberi jogok révén nemzetközi igazságszolgáltatási elvek is kapcsolódnak, azaz e normák formális szabályokban is kifejeződnek. A holokausztemlékezet meghatározta diskurzív rend erős normativitása lehet az oka annak, hogy az emlékezetkutatás, elvonatkoztatva a „morális ökonómiák”¹⁰ történeti változásától, előszeretettel használja a jelenleg működő normatív bázist a múlt helyzeteinek, eseményeinek, szereplőinek megítéléséhez. Nehéz, ha egyáltalán lehetséges megalapozottan különbséget tenni a múltra és a jelenre vonatkozó normatív kritika között. Kétségtelen, hogy a jelenlegi normatív fogalmi repertoár alkalmazása a múlt értelmezésére lényeges szereppel bír a holokauszt emlékezetének jelenkori tudatosításában, és ezzel egy boldogabb jövő felé tett lépések megtételében. Az emberi jogok a történelem utolsó utópiáját fejezik ki.¹¹

¹⁰ Didier Fassin: *Les économies morales revisitées, Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 2009/6, 1237–1266.

¹¹ Samuel Moyn: *The Last Utopia. Human Rights in History*, Cambridge, Massachusetts, and London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2010.

A normatív kritika lehetőségét és erejét annak univerzális bázisa adja, és nemcsak földrajzi, hanem időbeli értelemben is. A múltra vetett normatív pillantás retrospektív, márpedig „a retrospektív szemléletből elkerülhetetlenül következik, hogy a valóban megtörtént dolgok nemcsak a legvalószínűbbek, hanem az egyedül lehetségesek is”.¹²

¹² Jurij Lotman: *Történelmi törvényszerűségek és a szövegstruktúra*. In: *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*, szerk.: Szitár Katalin, Budapest, Argumentum, 2002, 132.

Mindez ugyanakkor korlátozza a megismerési stratégiákat. A holokauszt emlékezete azáltal válik a végső emberi tragédia határokon átnyúló emblémájává, hogy elválik a háborús kontextustól. Vajon el lehet-e tekinteni a múlt értelmezésekor azoktól a tapasztalatoktól, amelyek a mindennapi életet egy évtizedig bizonyosan meghatározták a háború után? Varsóban 1955-ben állították le a város romjai által betemetett halottak exhumálását és végső nyughelyre helyezését, nem azért, mert befejezték, hanem megszakították. A háború utáni időszakban a zsidó szenvedés tapasztalata a háborús szenvedések sokféle és szerteágazó tapasztalataihoz kapcsolódott, a náci zsidóüldözés precedens nélkülségének kérdése, ha felvetődött egyáltalán, nem affektív szinten merült fel, azaz a megélt szenvedés mérhetetlensége értelmében, hanem történetileg, a zsidóüldözések

korábbi eseteihez való viszonyában. A Bibó István által elvégzett összehasonlítást, amely szerint a zsidó szenvedés kétségtelenül nagyobb, mint a nem zsidó szenvedés, ma rendkívül problematikus megtenni. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy ma a zsidóüldözésre holokausztként gondolunk, ami a szenvedéstapasztalat kulturális értelemben vett alapformájává vált. Úgy tűnik, hogy ha még sikerülne is „a teljes igazság erejével (...) valamennyire is áttörni (...) azokat a burkokat, melyeket szenvedésből, sérelmekből, rossz lelkiismeretből maguk köré vonnak az emberek”, akkor sem volna minden érintett számára legitim módon megítélhető a szenvedés mértéke.¹³

¹³ <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/363.html> (2014. 12. 12.).

A holokauszt emlékeztörténetének retrospektív megközelítése abban nyilvánul meg, hogy eltekint a múlt megismerésére használt fogalmaink történetétől, illetve a használatuk által kifejeződő hatalmi viszonyokétól. Akár úgy, hogy a holokausztemlékezet nyugati konstrukcióját az azt megelőző időszakon kéri számon, akár úgy, hogy olyan területeken és szereplőkön, amelyek nem vettek részt ebben a konstrukcióban (erről a következő fejezetben lesz szó). Előbbire példa a „hallgatás mítoszána” problémája.¹⁴

¹⁴ David Cesarani: A „hallgatás mítoszána” megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására. In: Szász-Zombory, 261–288.

E közkeletű elképzelés szerint a holokauszt túlélői a hatvanas évekig nem tudtak számot adni a velük történekről. A mítosz egyik változata azzal magyarázza a hallgatást, hogy az újjáépítés jövőorientáltsága nem engedte, hogy a kortársak meghallják a zsidó túlélők hangjait. Esetleg azért nem hallották meg, mert nem hitték el, illetve nem tudták befogadni az emberiség legsötétebb borzalmait. Egy másik változat szerint a hallgatás oka a személyes trauma volt: a túlélők képtelenek voltak szavakká formálni az átélt borzalmakat. Nem véletlen, hogy a holokausztról szóló *oral history* jelentős pszichológiai apparátussal egészül ki.

Az újabb kutatások szerint azonban nem feltétlenül az történt, hogy hallgattak a túlélők, hanem, hogy máshogy beszéltek. A háborút közvetlenül követő időszak vizsgálatát többek között éppen az anakronizmus inspirálta, amely a holokauszt később kialakult fogalmi apparátusát alkalmazza egy korábbi időszak megértésére. Így kerültek előtérbe a háború utáni időszak megnyilvánulásai, a különféle visszaemlékezések, memoárok, újságírói összefoglalók, jegyzőkönyvek, amelyekre eddig nem irányult kutatói figyelem. A „hallgatás mítoszána” leplezése arra ösztönöz, hogy újragondoljuk a *holokauszt* és a *zsidó* fogalmakat, és hogy azokat fogalomtörténeti kutatásnak vessük alá. A holokauszt, amit ma értük e fogalom alatt, elvéve szerepel ebben a gazdag, változatos és szisztematikusan még alig kutatott forrásanyagban. A hallgatás általánosan elfogadott hipotézise sokszor annak köszönhető, hogy a mai, később

kialakult kulturális paradigma fogalmi repertoárjával közelítenek a korábbi korszak megszólalásaihoz. Talán a legfontosabb hozadéka e kutatási irányzatnak, hogy – szemben a mai, homogén és homogenizáló holokausztemlékezeti diskurzussal – rámutat arra, milyen sokféle tapasztalatot is jelentett zsidónak lenni, illetve annak minősülni és átélni az üldöztetést.

A prospektív szemlélet jelentősége nem egyszerűen ismeretelméleti, hiszen azon túl, hogy képes rámutatni a társadalmi és kulturális jelentés és jelentőség változására, később feledésbe merült vagy marginalizálódott gyakorlatok rekonstruálásához segíthet hozzá. Ez pedig támaszául szolgálhat a foucault-i értelemben vett genealógia révén a jelenben fennálló, történetileg kialakult diskurzív rend kritikájához, a „jelen történelméhez”.¹⁵

¹⁵ Vö. Takács Ádám: Michel Foucault és a történelem tapasztalata, *Századvég*, 1998 tél, 143–166.

Ez a kritika nem univerzális bázisa révén hatékony, hanem történetisége folytán: lehetővé teszi a jelen olvasatát a múlt szempontjából. Koselleckkel szólva, a jelenre az elmúlt jövő szempontjából képes rálátni. Jurij Lotman a retrospektív szemlélet kívánatos kiegészítéseként prospektív szemléletnek nevezi a történeti megértésben annak elfogadását, hogy a megtörtént események a végül nem realizálódott lehetőségek sokaságából választódtak ki. „Képzeljünk el egy mozifilmet, írja, amely egy ember életéről szól, születésétől haláláig. Visszafelé nézve azt fogjuk mondani: ennek az embernek mindig is egyetlenegy lehetősége volt, s életét – sorsának vastörvényei szerint – úgy végezte, ahogyan végeznie kellett. Vélekedésünk hibája akkor fog kiderülni, ha a filmkockákat prospektíve nézzük végig: ekkor ugyanis a film az elszalasztott lehetőségekről szóló elbeszéléssé fog átalakulni előttünk, s ha fel akarjuk tárni az élet valódi értelmét, akkor parallel alternatív felvételeket kell róla készítenünk. És akkor megeshet, hogy a hős tizenhat évesen meghal a barikádokon, de egy másik változat szerint esetleg még hatvanéves korában is szomszédait fogja feljelentgetni az államvédelmi hatóságnál.”¹⁶

¹⁶ Lotman, 132.

Nyugat–Kelet

A földrajzi kontextus retrospektív elmosására talán az a legjobb példa, ahogy a holokausztemlékezeti diskurzív rend által inspirált kutatások és egyéb közéleti megnyilvánulások a kelet-európai államszocializmussal foglalkoznak. Sok esetben ugyanis a nyugati világban kanonizálódott fogalmi repertoárt keresik – leginkább hiába – a vasfüggöny keleti oldalán. Márpedig a kutatói eszköztár rendelkezésre áll ahhoz, hogy a múltra irányuló diskurzusok a korszakban ne csak a kivételek hosszú sorát gyarapítsák, hanem elnyerjék saját jogú emlékeztörténeti jelentőségüket. Amíg a posztoszocialista

kontextusban az antifasizmus a kommunizmussal, ez pedig az államszocialista rezsimmel azonosul, addig nehéz levonni a „kelet-európai tapasztalat” valódi konzekvenciáit. Az államszocializmusok történeti tapasztalata ugyanis jelenleg nem képezi részét annak, ahogy az államszocialista (és egyéb) múltakat megítéljük.

Az európai kontextusban az emlékezet problémája leggyakrabban a Kelet–Nyugat dichotómiájában jelenik meg. A képlet szerint az európai emlékezetpolitika nem más, mint a keleti és a nyugati emlékezetek versengése: a Gulagé Auschwitz-cal, a kommunizmus áldozataié a nácizmuséival. Ennek a zsigeri összehasonlítási készletnek minden bizonnyal történeti okai vannak, leginkább az, hogy a geopolitikai tér úgy strukturálódott az államszocialista rezsim bukása után, mint a „Kelet” csatlakozása (felzárkózása, integrálódása, visszatérése stb.) a „Nyugathoz”. Távolról sem csak lila gondolatokról vagy szemellenző ideológiákról van szó, hanem kényszerítő erejű elvárásokról, hatalmi különbségekről és egy olyan intézményes környezetről, az „európai csatlakozás” folyamatáról, amely messzeemenően meghatározta a szereplők állásfoglalási lehetőségeit.

Az emlékezetkutatás – talán társadalmi beágyazottsága miatt – hajlamos magától értetődőnek venni ezt a felállást, és úgy láttatni az európai politikai teret, mint amit a nyugati és a keleti történeti tapasztalat/emlékezet/örökség versengése határoz meg. Ahogy azt az elképzelést is, hogy amint kölcsönösen elismerik egymást, elhárulnak az akadályok a közös európai múltban gyökerező identitás érvényesülése, azaz a megbékélés elől. Holott a kérdés voltaképpen az, hogy a múlt körüli hatalmi küzdelmek miért nyugatiként és keletiként lokalizálódnak. Miért magától értetődő, hogy a „kommunizmus” „keleti”, míg a „holokauszt” „nyugati”, amikor előbbi a kontinens nyugati felén keletkezett, utóbbi pedig legsötétebb végleteit a keleti felén produkálta?

Ahogy első szempontunk kapcsán már szóltunk róla, a holokausztemlékezet globalizálódására, univerzalizálódására vonatkozó kérdésfeltevéssel együtt az a térbeli probléma is felmerül, hogy a kontextusától eloldódó múltreprezentáció hogyan re-kontextualizálódik, és mindeközben milyen módosulásokon megy keresztül. Hogyan hatnak egymásra a különféle emlékezetkonstrukciók? Ezek az egymásra hatások csak a „versengés paradigmájának”¹⁷ feladásával írhatók le.

¹⁷ Michael Rothberg: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in an Age of Decolonization*. Stanford, Stanford Univ. Press, 2009.

Milyen szerepe van például az először az észak-amerikai kontinensen „univerzalizálódó” majd a nyugat-európain „európaizálódó” holokausztemlékezetnek a kommunizmus emlékezeti konstrukciójában? A „kommunizmus emlékezete” az Európai Unióba tartó posztoszocialista államok stratégiájaként fogható fel az alakuló, 2004 előtt nyugati dominanciájú európai politikai térben.

A holokausztemlékezeti diskurzív rend elsajátításával mutatták fel a „keleti tapasztalatot”: a „kommunizmus emlékezete” a totalitarizmus egy formájaként, a holokauszt analógiájaként, annak fogalmi ellenpárjaként kanonizálódott az utóbbi években. E folyamat során a „kommunizmus emlékezete” nemzetiként lokalizálódott, mint sajátosan keleti történeti tapasztalat. Az európai politikai térben megfigyelhető kelet–nyugati különbség tehát nem annyira adott történeti hagyományok érvényesülésének a következménye, hanem – Bourdieu kifejezésével¹⁸ – a legitim különbözőség körüli küzdelem eredménye. A különbözőség elveit pedig a holokauszt emlékezetének normatív rendjét képviselő nyugat-európai államok és intézmények szereplői sikeresebben határozták meg, illetve írták elő. A hidegháború utáni Kelet-Európa *differencia specificája* a nemzetiként és keletiként konstruálódott „kommunizmus emlékezete” lett.

¹⁸ Lásd pl. Pierre Bourdieu: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*, Budapest, Napvilág, 2002.

Reprezentáció–tabu

A holokauszt egzisztenciális és morális ábrázolhatatlanságára vonatkozó reflexió alapját az adornói intelleum adja, mely szerint „Auschwitz után verset írni barbárság”. A szenvedés ábrázolhatóságának normatív problémája minden bizonnyal azáltal vált központi jelentőségűvé, hogy – azon túl, hogy az ábrázolás technikai lehetőségei megsokszorozódtak és elterjedtek – a történelmet megélt mindennapi egyén a múlt reprezentációjának főszereplőjévé lépett elő.¹⁹

¹⁹ Annette Wieviorka: *L'Ère du témoin*, Paris, Plon, 1998.

Különösen sokat mondó ebből a szempontból, ahogy az adornói kijelentést később rendszerint és rendszerszerűen félreértik, és a megjelenítés tilalmaként hivatkoznak rá: „Auschwitz után nem lehet verset írni.” Rothberg rámutat, hogy Adorno vonatkozó munkáinak publikálása óta alapvetően megváltozott az a krono-topológia, amely az „Auschwitz után” kijelentésben bomlik ki: Auschwitz immár a holokauszt metonímiájává vált, az „után” pedig immár a katasztrófa megismétlődésének lehetősége felől nyer értelmet.²⁰

²⁰ Michael Rothberg: *Adorno után – kultúra a katasztrófa másnapján*, *Enigma*, 2003. 37–38. sz., 59–88.

A kezdetben alapvetően zárt, tudományos körökben zajló vitát a Marvin Chomsky által rendezett, négyrészes *Holokauszt* című filmsorozat (1976) vetítése apropóján ismerhette meg a szélesebb közönség. Ennek a „hollywoodi melodrámának” a sugárzása kapcsán robbant ki Elie Wiesel és Andreas Huyssen között az a vita, amelyben megfogalmazódnak a realizmus és az idealizmus, a hitelesség és a szemfényvesztés, a tabu és ábrázolhatóság közti különbségek, határok és formák.²¹

²¹ Joshua Hirsch, *Afterimage: Film, Trauma and the Holocaust*, Philadelphia, Temple University Press, 2010, 4–5.

Míg Wiesel Adorno kijelentésére alapozva a szemtanú, a túlélő elbeszélésének tulajdonít kizárólagos létjogosultságot, addig Huysen érvelésében hiánypótló szerepet tölt be a *Holokauszt*, amely dramaturgiájával, melodramatikus szerkesztésével képes érzelmi azonosulást kiváltani a nézőből egy-egy zsidó karakter irányában. Ez az érzelmi viszony pedig szükséges ahhoz, hogy a holokauszt emlékezetének fenntartása és ápolása minél több ember számára, érintettségétől függetlenül, meghatározóvá és lényegivé váljon.

A filmtörténet s azon belül az úgynevezett holokausztfilmek egyik paradigmikus filmjének, a *Shoah*-nak (1985) a rendezője, Claude Lanzmann, egy bő évtizeddel később *Itt nincs miért* (*Hier ist kein Warum*) című manifesztójában kettős tiltást fogalmaz meg a holokauszt reprezentációjával és megértésével kapcsolatban: elutasítja a képek használatát, és érvényteleníti a „miért” kérdést. Fő állítása, hogy a holokauszt kontextusában minden egyes „miérttel” kezdődő kérdés „az abszolút obszcenitás” aktusa, hiszen az esemény abszolút egyediségéből fakadóan az semmilyen más történelmi esettel nem hasonlítható össze, így mindenféle történelmi megértés és arra irányuló szándék felesleges, perverz. Ahhoz, hogy tisztán lássunk, nem kérdeznünk és látnunk kell, hanem vakká kell válnunk. El kell feledkeznünk a körülöttünk levő világról, a spektakulúmról, és teret kell engedni az empátiának és az azonosulás lehetőségének a túlélőkkel.²²

²² Claude Lanzmann: *Hier ist kein Warum*. In: *Claude Lanzmann's Shoah*, szerk.: Stuart Liebman, New York, Oxford University Press, 2007, 51.

Következésképpen Lanzmann nem használ archív képeket, ellenben csaknem háromszázötven órányi tanúságtételt rögzít filmszalagon, s kilenc és fél órás filmjének elkészítésekor a tanú, az elbeszélés státusának ad kizárólagos legitimitást. Pontosabban egyetlen képet felhasznál, ami különösen élesen mutatja a Lanzmann-féle reprezentációs stratégia tág értelemben vett politikai jelentőségét. A varsói gettófelkelésről szóló rész legelső kockájáról van szó, amely a megsemmisített gettóról készült fotót mutat. A filmrész egy túlélő szavaival zárul, aki a felkelés leverésének másnapján tért vissza a helyszínre, és „egyetlen élő lelket sem talált”. Lanzmann úgy mutatja be a varsói gettófelkelést – „ahogy az megtörtént”, azaz a szemtanúk szavain keresztül –, hogy elhallgat(tat)ja a voltaképpeni zsidó ellenállást, azaz a bár kudarcos, de mégis a felszabadulást jelentő hősi szembeszegülést. „A filmben nincsen túlélői hangja a Judenrattal szembeni politikának és a náciikkal szembeni fegyveres ellenállásnak.” A náciellenes fegyveres zsidó harc egykori résztvevői a holokauszt túlélő áldozataivá válnak, és az értelmezhetetlen és mérhetetlen pusztulás miatti gyászt hivatottak megjeleníteni.²³

²³ Lásd részletesen Kékesi Zoltán: *Haladék. Holokausztemlékezet a kortárs művészetben*, Budapest, Kijárat, 2011, 35–39.

Lanzmann stratégiájának történeti jelentőségét jól mutatja a tény, hogy a közvetlenül a háborút követő időszakban a zsidó történeti dokumentációs bizottságok szerte Európában – az elkövetett bűntettek mellett – az ellenállás aktusaira helyezték a hangsúlyt.²⁴

²⁴ Laura Jockusch: *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, Oxford, Oxford University Press, 2012.

Az ábrázolhatatlanságra vonatkozó normatív elvárás nem csupán arra vonatkozik, hogy az adott múltbeli eseményt nem lehet és nem is szabad vizuálisan megjeleníteni. Az ábrázolhatóság tabusítása egyúttal a megértésre, illetve az értelmezésre irányuló szándékot is gátolja, sőt rásüti az obszcenitás és banalitás bélyegeit. A Lanzmanni manifesztó címe Primo Levi egyik emlékére utal. A történetben Levi kihajol a barakk ablakából, és hogy szomjúságát csillapítsa, egy jégcsapot tör le és kezdene el szopogatni, mikor az arra járó ór kiüti azt a kezéből. Levi megdöbbenésében csak annyit mond: „Miért?” Mire az ór válasza: „Itt nincs miért.” A tabusítás így magában hordozza az elkövetői logikát, amely az értelemről és cselekvőképességtől való megfosztást, az ember emberségének, alanyiségének tökéletes megsemmisítését jelenti. A Marianne Hirsch által elemzett többedgenerációs nézői tekintet ezt a logikát és viszonyt kérdőjelezi meg.²⁵

²⁵ Marianne Hirsch: *Túlélő képek. Holokausztfotók és az utóemlékezet munkája*. In: Szász–Zombory, 185–214.

Eszerint az ábrázolhatóság nem csak egy képet jelent, hanem egy viszonyrendszert a kép és az „elképzelt” vagy „leképezett” között. A viszony nem magától értetődő, hanem folyamatos újraértelmezés tárgya. A jelentés, amit közvetít, nem adott, nem direkt, nem szavatolja a hitelesség rendje, nem az igazság forrása, hanem feladatot ró a nézőre, befogadóra, hogy értelmezze saját kulturális-történeti kontextusában, és narratív keretbe helyezze. Ábrázolhatóság nélkül nincs megértés, és a megértés lehetősége nélkül nem tud elkezdődni a múlt feldolgozása.

Ha ez így van, kérdés, hogy mivel magyarázható az ábrázolás tilalmára vonatkozó norma. Ha itt van miért, akkor e norma történetében érdemes keresni. Szűk értelemben e történet a Wiesel–Huyszen vitához hasonló diskurzusok mentén követhető nyomon, a háború utáni második-harmadik évtizedtől kezdve. E vita óta a holokauszt fikciós képei elárasztották a globális médiateret, a szórakoztatóipari fikciós holokausztfilm pedig zsánerré nőtte ki magát. Vajon mire vonatkozhat egy ilyen helyzetben a reprezentáció tilalmának normája? Mit jelent, mivel magyarázható az ábrázolhatatlant ábrázoló képek áradata? A holokausztról készített archív fotó- és videofelvételek korábban soha nem tapasztalt mennyiségben és könnyedséggel érhetők el. Mi az oka – teszi fel a kérdést Hirsch – hogy ennek ellenére a 20. századi történelem egyik legalaposabban dokumentált eseményéről csak néhány kép ismétlődik szakadatlanul?

A kulturális vérkeringésben szerepet játszó archív holokausztképek számszerű korlátozottsága és ikonikussá válása az ábrázolás határainak kijelölésére utal. Hogyan alakul át a megjelenítés tialma ebben a folyamatban?

Tág, kulturális értelemben az ábrázolhatóság diskurzusait érdemes a megértés határainak reprezentációtörténetébe illeszteni. E történet a holokausztot megelőző időkbe nyúlik vissza. Eszerint a holokauszt általánossá vált, kiterjesztett szimbóluma kifejezhetővé teszi az emberi közösségeknek az értelmezhetetlenre, a Gonoszra vonatkozó kérdéseit és érzéseit. Mintha a holokausztemlékezet egyfajta kulturális paradigmaként lehetővé tenné az élet értelmi és érzelmi határainak kijelölését, az ezekre való szüntelen rákérdezés eszközeinek és terepének biztosítása révén. A múltbeli sorseseemény – így a holokauszt – feldolgozására irányuló kísérletek (annak megjelenítése képekben, filmekben, művészeti alkotásokban, szövegekben) „létrehoznak egy nyelvet, amelyen keresztül megindulhat az addig az egyének szintjén csödként megélt reprezentáció reprezentációja”.²⁶

²⁶ Joshua Hirsch: *Afterimage: Film, Trauma and the Holocaust*, Philadelphia, Temple University Press, 2010, 18.

Ebben a közös diskurzív térben az egyén szintjén megélt félelmek, csalódások és elfojtások kollektív válaszra találnak.

Nem szabad elfelejteni, hogy a holokauszt mint a háborús tapasztalatól elvált zsidó szenvedés szimbóluma terjedt ki történetileg és földrajzilag rendkívüli mértékben. Azaz a holokauszt általában vett kulturális jelentősége elválaszthatatlan hús-vér emberek zsidóságuk miatti szenvedésétől, halálától és hús-vér emberek irántuk érzett gyászától. Az általános és az egyedi e kettőssége (a zsidókkal megtörtént, és bárkivel újra megtörténhet) nemcsak rendkívüli kulturális jelentőséget ad a holokausztnak, hanem folyamatos feszültséget is magában hordoz.

